

Salida Şərifova

AMEA-nın professoru, filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Giriş

Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliklərinin, həmçinin, Türkiyə Elm və Ədəbiyyat Sahiblərinin Məslək Birliynin üzvü Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" əsəri üç bölümdən ibarətdir. I bölüm "Məkrli köçürmələr", II bölüm "Ən böyük qətləyam - Yaycı soyqırımı", III bölüm "O müdhiş faciədən zaman keçsə də" adlanır. "Yaycı soyqırımı" əsərində xalqımızın tarixinə yazılmış soyqırım problemi işıqlandırılmışdır. Soyqırım etnik, irqi, dini və ya milli qruplara qarşı düşünlülmüş, sistematik şəkildə tam və ya qismən məhv edilməsi prosesidir. Bütün tarixi dövrlərdə müxtəlif xalq və millətlər soyqırımla qarşılaşmış, bu da özlüyündə bəşəriyyətin, insanlığın amansız itkisidir.

Əsərin problematikası

Fərəc Fərəcovun qələmə aldığı "Yaycı soyqırımı" kitabının problematikasında yalnız Yaycı soyqırımına deyil, Azərbaycan xalqının tarix boyu üzleşdiyi soyqırımlarına aydınlıq gətirmişdir. Fərəc Fərəcov Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımlara münasibətini bildirməklə yanaşı, onların mahiyyətinə varmışdır. 1918-ci illərdə Şamaxıda, Qubada, Bakıda törədilmiş soyqırımlara aydınlıq gətirmişdir. Müəllif Zəngəzur soyqırımını Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanını izləmişdir. Xalqın çox da uzaq olmayan tarixinə çevrilmiş Xocalı qətləyamına da xalqın başına gətirilmiş faciələrdən biri kimi nəzər salmışdır. Müəllif 30 mart və 3 aprel tarixləri arasında Bakı, Bakı quberniyasının müxtəlif bölgələrində, həmçinin Şamaxı, Quba, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və digər ərazilərdə Daşnaksütundan olan erməni silahlı dəstələrinin və S. Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakı Soveti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım detalları incələmişdir.

Müəllif "Yaycı soyqırımı" kitabında ermənilərin Azərbaycanda necə məskunlaşmasına aydınlıq gətirməyə çalışmış, xalqımıza qarşı soyqırım törədənlərin kimliyini açıqlamışdır: "Hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdə öz məlum əməlləri müqabilində Avropadan sıxışdırılan, qovulan ermənilər Kiçik Asiya, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində bəzi bölgələrinə məskunlaşmaları olmuşlar. Onların bir qismi isə Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazilərində sığınacaq tapmışdır". [3, s. 9]

Fərəc Fərəcov "Vedi hadisələri ..." başlıqlı yazısında 1920-ci ildə Vedi rayonunun Yuxarı və Aşağı Şahablar, Çanaqçı, Birəli, Çığın, Əzizkənd, Yuxarı və Aşağı Ernik, İnqala, Xortum, Xınıd, Qaratorpaq, Təzəkənd, Qaraqoyunlu, Yuxarı və Aşağı Dəhnəz, Göl, Daşnav, Xosrov, Keşdağ, Külüz, Kotuz, Qarabağlar və s. kəndlərində ermənilərin törətdikləri faciələrin olmasına toxunur. Müəllif

fin kitabda yerləşdirdiyi tarixin utan-cverici səhifələrindən biri də, ermənilərin soyqırımından yaxa qurtarmağa cəhd etmiş azərbaycanlıların Ərəblər körpüsündən İrana keçmələrinin qarşısını alan İran sərhədçilərinin insanlığa sığmayan hərəkətlərinin təsviridir. Fərəc Fərəcov kitabda bu amili Əkbər Əliyevin Zeynal Vəfa tərəfindən qələmə alınan fikirlərinə əsaslanaraq belə təqdim edir: "Türk qanına yerikləyən vəhşi erməni quldurlarının qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini görən əliyalın əhali öz din qardaşlarının köməyinə sığınmaq üçün İrana tərəfə üz tutdu. Lakin İran sərhədçiləri Ərəblər körpüsünün qarşısında Ərəbzəngi kimi dayanıb onları içəri buraxmadılar. Biqarə yurddaşlarımız ağır faciələr burulğanına düşmüşdü. Arxadan onları ermənilər güllə-baran edir, qarşıda isə sərhədçilər sıxışdırırdılar". [3, s. 34]

Müəllif azərbaycanlılara köməyin özümüz tərəfindən həyata keçirilməsini xüsusilə qabartmışdır. Vedi soyqırımı zamanı azərbaycanlıların İran sərhədini keçməsinə imkan verməyən, ermənilərə şərait yaranan İran sərhədçiləri din qardaşlarına yardım etmədilər. Yardım edən isə Azərbaycanın fəxr edəcəyi Vedili Abbasqulu bəy Şadlinski olmuşdur. Vedilərin köməyinə ağır, dar zamanlarda yardıma gəlmiş Abbasqulu bəy Şadlinski Vedidə erməni-daşnak quldur dəstələrinə qarşı könüllü xalq birləşməsi olan "Qırmızı tabbor"u təşkil etmişdi. 1918-1921-ci illərdə onun komandiri olmuşdur. "Yaycı soyqırımı" kitabında Abbasqulu bəy Şadlinski haqqında geniş məlumatın verilməməsi təəssüf doğurur.

"Yaycı soyqırımı" kitabında

maraqlı məqamlardan biri də "Andronik kimdir?" başlıqlı yazıda Andronikin təqdim edilməsində özünü göstərmişdir. Andronikin bir məxluq kimi dönə -dönə Türkiyə hökumətinə qarşı dönlüklük etməsi əsərdə əksini tapmışdır. 1890-cı illərin əvvəllərində Türkiyədə yaşayan erməniləri ətrafına toplayıb Şərqi Türkiyənin Muş, Van, Ərzurum, Qars və s. vilayətlərində qırğınlar törətməsi, komissar Hüsni bəyin tapşırığı ilə 1894-cü il fevralın 21-də həbs edilməsi, bu zaman Qurana and içib azadlıq əldə etdikdən sonra Unanda yenə erməniləri ətrafına toplaması, Türkiyəyə qayıdıb Ənvər paşanın ona "paşa" titulu verməsi və Şərq cəbhəsində yaranacaq erməni hərbi dəstələrinə baş komandan təyin edilməsi, Andronikin "paşa" titulu aldığıdan sonra yenidən Şərqi Türkiyədə iğtişaşlar törətməsi və s. hadisələr kitabda əksini tapa bilmişdir. Fərəc Fərəcov Andronikin dəfələrlə bağışlanması amilini xüsusilə olaraq qabarda bilmişdir: "...Türkiyə dövləti öz ölkəsində qiyamlar, iğtişaşlar, qanlı terror hadisələri törədən ermənilərlə heç də sərt rəftar etməmişdir. Əksinə onlara nə qədər güzəştlər etmiş, silahlarını yerə qoyub düz yola qayıtmalarını istəmişdir. Hətta erməni terrorçularının başında duran Androniki belə bağışlayıb azad etmiş, həmçinin ona səlahiyyətli vəzifələr tapşırımlar". [3, s. 47]

Bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, ermənilərin şirin dilinə inanmaların biri də Yaycı sakinlərinin olması Fərəc Fərəcov tərəfindən vurğulanmışdır. Müəllif kitabda ermənilərə inanan Yaycı sakinlərinin ermənilərə aldanması epizodunu bir neçə dəfə tək-

rarlamışdı da..."...bu qanlı tədbirin həyata keçirilməsində Yaycıya qonşu olan Yuxarı Aza və Der kəndlərinin erməniləri də yaxından iştirak etmişlər. Görüşüb danışdığım adamlar həm də onu bildirmişdilər ki, məhz o xain, iblis xislətli qonşular kəndə gəlib camaatı arxayınlaşdırmışdılar. Demişlər ki, "Əsla narahat olmayın. İş-gücünüzdən qalmayın. Andronikin məqsədi öz qoşunu ilə gəlib buradan Zəngəzur tərəfə keçməkdir... Yaycıya yaxın belə düşməyəcək..." [3, s. 79] Türklər kimi azərbaycanlılarda, yəni yaycılarda da tədbir görmək əvəzinə inandılar. Andronikin vəhşiliklərindən, türklərə qarşı törətdiyi faciələrdən xəbərdar olduqları halda arxayın düşdülər. Bu arxayınlıq da xalqın, millətin soyqırımına çevrildi. Müəllif də məhz bu amili açıqlayaraq ağır nəticələrlə sonlanan hadisəyə münasibətini bildirmişdir: "Bu inanmanın isə nəticəsi haqqında bəhs etdiyimiz ən faciəli soyqırım oldu. Bu inanmaq təkcə bir kəndə, bir obaya yox, bütün Naxçıvana, Azərbaycana ağır zərbə oldu..." [3, s. 79]

Əsərin kompozisiyası

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" əsərinin kompozisiyasını müxtəlif ünsürlərlə zənginləşdirməyə qadir olmuşdur. Müəllif qələmə aldığı kitabın məzmununa uyğun epiqraflardan istifadə etmişdir. Bu epiqraflar tanınmış şəxsiyyətlərə, şifahi xalq ədəbiyyatına, müəllifin özünün hikmətli fikirlərini ifadə edən cümləni əhatə etmişdir. Müəllif Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarına kitabın başlanğıcında yer vermişdir. "Əgər utanmırsan, istədiyini elə", "Savaş vaxtı qocalara, kiçik uşaqlara, qadınlara əl qaldırmayın, onları öldürməyin" kimi hikmətli kəlamlar Allahın sonuncu elçisi Məhəmmədə aiddir.

Müəllif "Yaycı soyqırımı" kitabının "Məkrli köçürmələr" adlı birinci bölümündə zərbi-məsəllərə müraciət etmişdir: "Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm." Epigraf sadə cümlə strukturunda olaraq, mübtədası buraxılmış müəyyən şəxslə cümlə quruluşunda olması ilə diqqəti cəlb edir. "Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm" epigrafi birinci şəxsin təkində təqdim edilmişdir. Müəllif isə təqdim etdiyi epigrafla bizə Azərbaycan ərazilərində özlərinə yer etmiş ermənilərin yerli əhaliyə qarşı apardıqları siyasətini əks etdirmişdir. İdeya yönümü kimi çıxış edən epigrafla siyasi-ictimai durum əksini tapmışdır.

Fərəc Fərəcov birinci bölümün "Zaman-zaman törədilən soyqırımları" başlıqlı yazıda da atalar sözünü epigraf kimi vermişdir: "Yersiz gəldi, yerli qaç".

Bu frazeoloji birləşmənin mənası kiminsə özünə aid olmayan bir əşyaya zorakılıq yolu ilə, haqsızlıqla sahib çıxmaq istəyərkən işlədilən ifadədir. Müəllifin epigrafi məqamında işlətməsi də açıq-aydın özünü göstərməkdədir.

"Xocalı qətləyını" (1992) başlıqlı yazıda müəllif "Utanmasan oynamağa nə var ki!" atalar sözünü də epigraf kimi təqdim etmişdir. Oxucu ilk növbədə bu epigrafin oynamaqla əlaqəsi haqqında düşündüyü üçün sual doğurur.

"Xocalı qətləyını" ilə utanmadan oynamağın nə əlaqəsi var? Şübhəsiz ki, müəllif "Utanmasan oynamağa nə var ki!" atalar sözünü işlətməklə sırf rəqs etmək mənasını nəzərdə tutmamışdır. Müəllif bu epigrafla erməni-

lərin etdikləri əməlləri qiymətləndirərək, vurğulayır ki, yersiz bir hərakət üçün üz lazımdır.

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" kitabının "Ən böyük qətləyam - Yaycı soyqırımı" adlı ikinci bölümündə təqdim edilmiş hikmətli ifadə müəllifin özünə məxsusdur: "Kəndim mənim, yurdum mənim!" Müəllif bölümün başlığında özünün hadisələr haqqında düşüncələrini qısa fikir şəklində işlədə bilmişdir. Müəllifin işlətdiyi epigraf ideya baxımdan, kitabın bu bölümdəki ideyanı əhatə edir, mövzunun xarakterini, həmçinin inkişafını göstərməyə nail ola bilir.

26 mart 1998-ci il

tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi qeyd olunur. Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanını "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı" başlığı ilə "Yaycı soyqırımı" kitabında əsərin proloqu kimi diqqəti cəlb edir. Bu fərman ilə oxucu əsərin nədən bəhs edəcəyini, əsərin mövzu və ideyasının hansı istiqamətdə olacağını müəyyən edə bilər. Fərmandan aydın olur ki, millətə qarşı törədilmiş bu soyqırım uzun müddət tarixin səhifələrindən gizlədilməyə çalışılmışdır: "Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir". [3, s. 3]

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" kitabında kompozisiyanın ünsürlərindən olan epiloq da yer almışdır. Müəllif kitab boyu qaldırdığı problemləri yekunlaşdırmışdır. F. Fərəcov kitabda verdiyi epiloqu "Son söz əvəzi..." başlığı altında təqdim etmişdir. Müəllif kitabının sonunda yığcam yekun hissədə kitab haqqında fikirlərini tamamlaya bilmiş, əsil məqsədinin nə olmasına da aydınlıq gətirmişdir: "Əsil məqsəd isə 1918-ci ildə ermənilərin dinc, əliyalın kəndimizə hücumunu, bu hücumun nəticəsində təxminən 2500 günahsız insanın qətlə yetirilməsini və ya itkin düşməsinə, kəndin yandırılıb külə döndərilməsini bütün yaycılara bir daha xatırlatmaqdır, bütün Azərbaycana bildirməkdir, bütün ərzə bəyan etməkdir..." [3, s. 112]

"Yaycı soyqırımı" kitabındakı epiloqun müəllifin qələminə məxsus "Balta çalır, bil!" şeiri ilə tamamlaması da diqqətdən yayınmır. Müəllif "Balta çalır, bil!" şeiri ilə məhz kitab boyu qaldırdığı məsələləri poetik nümunə ilə yekunlaşdırmağa nail ola bilir:

Gözlədik, səbr etdik, dözdük nazına,
Qulaqlara nəstər cır avazına,
Çatdırdın türkləri səbrin azına
Saxta soyqırımı "on beşinci il"
Niyyətin köksünə balta çalır bil!

Müəllif "Balta çalır, bil!" şeirindən verdiyinişünməndə ermənilərin məkrli əməllərinin üstünü açmağa nail oduğu kimi, "on beşinci il" soyqırımının uydurma olması faktını da qabarda bilmişdir.

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" kitabında "Andronik kimdir?" başlıqlı yazısında nəql etdiyi hadisələrin inkişafını müvəqqəti olaraq dayandıraraq, maraq kəsb edən, konkret desək, Yaycı haqqında maraqlı məlu-

matlar verir. Müəllifin hadisələrin inkişafını müvəqqəti olaraq dayandırır öz reaksiyasını lirik haşiyədə verməsi maraq kəsb edir: "Yaycı Naxçıvan Muxtar Respublikasının üç böyük kəndindən (Nehrəm və Cəhri) biridir. Culfa rayonunun isə ən iri yaşayış məntəqəsidir. Arazın sahilində, "Qızıl qaya" adlanan dağın ətəyində yerləşən bu kəndin qədim, köklü tarixi vardır. IX əsrdə yarandığı ehtimal edilir. Kəndin sakinləri oğuz tayfalarının törəmələridir". [3, s. 48]

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" kitabında Yaycıda baş vermiş soyqırıma yaşlı nəslin nümayəndələrindən eşitdiklərinin əsasında cavab verməyə nail ola bilər.

Məsələn, "İnamlı və imanlı kəsin torpağı düşmənlə tapdağında qala bilməz..." başlıqlı yazıda Məşədi Əli Cəfərovun danışıqlarına əsaslanaraq, baş vermiş tarixi hadisəyə qiymət verməyə cəhd etmiş müəllif haşiyə çıxaraq, danışan haqqında oxucuya lazımı məlumat çatdırır: "Müsaibim Məşədi Əli Cəfərov 1942-ci ildə Yaycıda anadan olub. Burada böyüyüb yaşa dolub.

Kəndimizin hörmətli ağsaqqalarındandır. Yaycı kənd məscidinin axundu kimi dini işlərə rəhbərlik edir". [3, s. 66]

"Üzdə "qardaş", içdə cəllad" başlıqlı yazıda təqdim edilmiş haşiyə xeyrin şər üzərində qalib gəlməsinin bariz nümunəsidir.

Belə ki, Andronikin törətdiyi soyqırım nəticəsində ermənilərin öldüyü bildikləri uşağın sağ qalması, yəni Abbasın sağ qalması faktı Həsən İsmayilov və onun həyat yoldaşı Zəhra xalənin xatirələrində əksini tapa bilmişdir. Lakin Fərəc Fərəcov nəql edilən hadisəni müvəqqəti olaraq dayandıraraq haşiyə çıxır. Haşiyədə müəllif Abbasın kim olmasına aydınlıq gətirmişdir: "Erməni qamçıları ilə vurulub yerə sərilən həmin uşaq yaşamış, şərəfli bir ömür yolu keçmişdir. O, mayor rütbəsinə yüksəlmiş, kəndimizdən yetişən ilk təyyarəçi olmuşdur". [3, s. 61] Bu fakt bir daha soyqırımın ağır nəticələrini gözümüzə canlandırır. Soyqırımın qurbanı olmuş uşaqlar, analarının bətnlərində öldürülmüş körpələr sağ qalsaydılar onlar da xalqın qeyrətli, ləyaqətli övladları olacaqdılar.

Soyqırıma aid digər əsərlərə intertekstual keçidlər

Soyqırımla bağlı başqa əsərlərin qələmə alınması faktı bir ziyaalı kimi Fərəc Fərəcovun diqqətindən qaçmamışdır. Müəllif həmin əsərləri xatırlamaqla, əsərdə əks etdirmək istədiyi ideya və fikirləri tarixi faktlarla olduğu kimi, bədihi faktlarla da təsdiqləməyə cəhd etmişdir. Məsələn, "Yaycı soyqırımı" kitabında Azərbaycan nəsrinin yaradıcılarından olan M.S. Ordubadının 1908-ci ildə qələmə aldığı "Qanlı sənələr" əsərinin xatırlanması yersiz deyil. Müəllifin qələmə aldığı əsərlə səsleşən bu əsər tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasına yarımcı olan dəyərli nəsr nümunəsidir. M.S. Ordubadının özünün canlı müşahidələrlə bərabər 245 müxbir məktubu əsasında tarixi faktlara əsaslanaraq qələmə alınmış "Qanlı sənələr" əsəri kimi Fərəc Fərəcovun da qələmə almış olduğu "Yaycı soyqırımı" əsəri xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımı əks etdirmişdir.

(ardı var)